

KARAHANLI DÖNEMİ METİNLERİNDE İNANÇLA İLGİLİ TÜRKÇE TERİMLER

“ \GV”

İslamiyetin kabul edilmesiyle birlikte, Türk boyları, İslamiyet'e ilişkin çok sayıda dini kavramla karşılaşmışlardır. Kutadgu Bilig, Divânü Lügâti't-Türk gibi ilk islami dönem eserlerinde, dini kavramlara ilişkin Arapça terminolojinin büyük ölçüde Türkçeleştirme yoluna gidildiğini görmekteyiz. Aynı çaba Kur'an tercüme ve diğer eserlerde de görülmektedir. Türkçede var olan, bayat, îei, uâan, tapug vb. sözcükler, sırasıyla kadîm, rabb, uâdir, ibâdet terimlerine karşılık olarak kullanılmışlardır. Bilindiği gibi XIV-XV. yüzyıllardan sonra bu Türkçeleştirme çabasından vazgeçilmiş, zamanla tümünden Arapça ve Farsça terimlere dönülmüştür. Bu yazıda Kutadgu Bilig, Divânü Lügâti't-Türk ve Atebetü'l-Hakayık adlı eserlerde geçen kimi dini terimler inceleme konusu yapılmıştır.

CDUVTCEV”

Vwtmkuj"Vgt o u"Cdqww"Dgnkgh"kp"Vgzvu"qh"Vjg"Mctc jcpn,"Rgtkqf”

With the adoption of the Islam, Turkish tribes have encountered many religious concepts pertaining to Islam. It can be observed that, in the early Islamic works such as Kutadgu Bilig and Divânü Lügâti't-Türk, Arabic terminology involving religious concepts were Turkified. The same effort can also be seen in translations of Koran and some other works. Turkish words of bayat, idi, uğan, tapug had been used to correspond the following terms respectively; kadîm, rabb,

* Bu yazının özeti, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul 11-12 Mart 2004. konulu toplantıda bildiri olarak sunulmuştur, İstanbul 11-12 Mart 2004.

** Çanakkale Onsekizmart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

ğādir, ibādet terms. As it is known, after the XIV-XV. centuries those Turkification efforts had been abandoned and in time a full return to Arabic and Persian terms realized. In this article, some religious terms existing in the Works called Kutadgu Bilig, Divānū Lugāti't-Türk and Ata betü'l-Hakayık are being studied.

Türklerin İslamiyet'i kabul etmeleriyle birlikte, yeni bir inanç sistemi benimsenmiş ve bu yeni inanç sistemi büyük bir kültür değişimini de beraberinde getirmiştir. İslamiyet'ten önce Türk kavimleri arasında yaygın olan Şamanist inanışlar, Budizm; Maniheizm, daha sınırlı bir yayılma alanına sahip Hristiyanlık vb. din ve inanışların yerini Müslümanlık almış, doğal olarak da eski inanışlara ait kavramların yerini islami kavra

ber is lal, y i

Müslümanlık da kişinin tüm yaşamını, yaşayış biçimini düzenlediği gibi toplumsal alanda da birçok düzenleme ve yaptırımları ön gören bir din olarak, kabul gördüğü toplumlarda derin kültürel değişimlere neden olmuştur.

Bir diğer etken, kabul edilen yeni bir din, tutunup yaygınlaşarak kökleşebilmek için, kendinden önceki inanışları reddetmek durumundadır. Dolayısıyla eski inanışlara ilişkin kavramların toplum yaşamından çıkmasıyla birlikte bunlara ilişkin terimler de unutulur. Yeni inanış yeni kavramları ve bu kavramları karşılayan terminolojiyi de birlikte getirir. Bu nedenle İslam kültürü içerisinde meydana getirilen eserlerde de eski inanışlara ilişkin kavramların yerini İslami kavramlar almış, eski inanışlara ilişkin kavramlar toplum yaşamından çıktığı için bunları karşılayan terimler de unutulmuştur.

Türkçe'nin tarihsel metinlerinde geçen, inanışlara ilişkin terimler üzerine kapsamlı bir araştırma günümüze dek yapılmamıştır. Bu alana ilişkin terimler üzerine, Saadet Çağatay'ın iki yazısı bulunmaktadır. Bunlardan ilki *Türkçe Dini Tabirler* (Necati Lugal Armağanı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1968, s.191-198) başlığı ile tarihsel dönemlerde bu alanda kullanılan terimlerin bir bölümünü irdeler. Bu yazıda "teñri, idi, uàan, çalab, bayat terimleri ile, savçı, elçi, yalavaç, kirtü (hakikat, kirtgünç (inanç) v.b. sözcükleri üzerinde durulmuş, bunların tarihsel metinlerdeki kullanımları verilmiştir.

Çağatay'ın ikinci araştırması ise, *Divânü Lügâti't-Türk'te İnançla İlgili Sözlere* başlığını taşıyan bir bildiridir (Türk Dili Kurultayı, Türk Dil Kurumu, Bilimsel Bildiriler, 1972, s. 385-391). Yazının başlığından da anlaşıldığı gibi bu bildiride, yalnızca DLT'de yer alan, teñri, nom, toyın (<Çin.), buròan, yükün- (eğilmek, secde etmek), kirtü (gerçek, buyan (sevap), yuluğ (fidye, kefare) terimleri ile eski dinlerden kalma terimler olarak nitelendirilen yaâiş (adak, kurban), ya da (yağmur yağdırmak ve durdurmak için kullanılan sihirli taş), yek içkek (şeytan) sözcükler incelenmiştir.

Karahanlı dönemi eserlerinde inanca ilişkin terimlerde, İslami kavramların doğrudan Arapça karşılıklarının alınmadığı, bunların Türkçe sözcüklerle karşılanmaya çalışıldığı dikkati çekmektedir. Nitekim inançla ilgili kavramları Türkçe ile karşılama çabası XI. yüzyıl eserleri olan Divânü Lügâti't-Türk ve Kutadgu Bilig'de daha belirgin iken bunlardan çok zaman sonra yazılmış Atebetü'l-Hakayık'ta bu kaygının fazla güdülmediği, Arapça terimlere daha çok yer verildiği görülmektedir. Bilindiği gibi daha sonraki dönemlerde ise bu Türkçeleştirme çabası tümünden bir yana bırakılmış İslami kavramların tümü için Arapça ya da Farsça karşılıklar kullanılmıştır.

Dönemin metinlerinde geçen inançla ilgili terimler üç ana gruba ayrılabilir:

"

C/"OÃunÃ o cpn,m" " peguk" pcp, nctc" nk mkp"Vgk o ngt"

D/"Hctm,"Fkp"yg" pcp, nctc"OÃunÃ o cpn, ,p"Qtvcm""

....."Mxctc o nct,pc" nk mkp"Vgk o ngt""

E/"OÃunÃ o cpn, c" nk mkp"Vgk o ngt""

İslamiyet öncesi inançlara ilişkin terimlerin sayısı fazla değildir. Yukarıda da belirtildiği gibi Müslümanlıkla birlikte eski din ve inanışlara ilişkin kavramlar toplum yaşamından çıkmış ya da İslami bir görünüme bürünerek biçim değiştirmiştir. Dolayısıyla İslamiyet öncesi inanışlara ait birçok terim, İslami metinlerinde artık yer almamaktadır.

"

OÃunÃ o cpn,m" " peguk" pcp, nctc" nk mkp"Vgk o ngt"

3/"Àwv<" Kutsallık, iyi talih, ikbal gibi geniş bir anlam çerçevesine sahip bir sözcük Karahanlı dönemi metinlerinde de çok yaygındır. *úutad-* (*kutlu et-*) ve *úutluà* (*kutlu, talihli, uğurlu, kutsal*) verileri de *úut*" sözcüğünden türetilmişlerdir. DLT'de bu sözcük için yapılan tanım *Kutluluk, devlet. Bu sözden alınarak 'kutluà' denir (I.320)* biçimindedir. Eserde *úme kelse úut kelir (uğur) (I. 92); anuñ úutu uçdı onun ikbali gitti (I. 164); "úut úrwà bÇrse idim úuluñ/ künde işi yükseben youar aaar. (I. 320) (Tanrım kuluna kutluluk verirse, işi günden güne yükselir)* benzeri örnekler verilerek sözcüğün farklı kullanımlarına yer verilmiştir. *úut* sözcüğü KB'de *kutsallık, iyi talih, uğur, ikbal* ve *devlet* anlamlarıyla çok sık kullanılan bir sözcüktür. Bu eserin temel kişilerinden Aytoldı, *kut*'u sembolize eder.

4/" ,fwÀ<" Kutsal, kutlu, anlamındaki bu sözcük ı- (göndermek, salmak eyleminden türetilmiştir. Türkçenin ilk metinlerinden beri ı- ve id- olmak üzere iki biçimi bulunan bu eylem oldukça yaygındır. Clauson *iduk* sözcüğünü *id-* eyleminden *-uk* ekiyle türetilmiş olarak izah etmekte ve *iduí* *úut* terimini ise "the sacred favour of heaven" (tanrının gizli lütfü) (EDPT s. 46) biçiminde anlamlandırmaktadır. Eylemin göndermek anlamından yola çıktığımızda, kutsallık niteliğinin, Tanrı tarafından gönderilmiş olması düşüncesinden kaynaklandığı açıktır. Kaşgarlı'da *iduí* sözcüğü için yapılan tanım şöyledir: "Kutlu ve mübarek olan her nesne. Bırakılan hayvana bu ad verilir. Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırılmaz; sahibinin yaptığı bir adak için saklanır" (I. 65). Adanmış hayvanın özgür bırakılması, ona yük vurulmaması Tanrıyla ilişkiden dolayı ona kutsallık atfedilmesinden kaynaklanmaktadır.

úut" ve" *iduú* sözcüklerini *gönderilmiş kutsallık* anlamıyla" "*idikut* (<*id-uk+ kut*)" biçiminde hükümdarlar unvan olarak kullanmışlardır. Hükümdarların böyle kutsal bir kavramı unvan olarak almaları egemenliklerine tanrısal bir dayanak bulma amacından kaynaklanır. Mutlak yönetimlerin hemen hepsinde, yönetim misyonunu Tanrı'dan almış oldukları iddiası vardır. Burada da hükümdar kendini *Tanrı tarafından gönderilmiş kutsallık* olarak nitelendirmektedir. Kutadgu Bilig yazarı Yusuf Has Hacib, eserinin kişilerini tanıtımında hükümdar *úut*'u sembolize eden Aytoldıyı şöyle nitelemektedir:

Basa aydım amdı bu Aytoldı'nı

Anıñdın yaruyur iduú úut küni (354)

(*Sonra bu Aytoldı'yı söyledim; kutsallık [iduú úut] güneşi ondan ışık verir*). Eserde hükümdarın hükümdarlık sürmesi için gereksinim duyduğu *kut* Ay ldı sem □ M □ k□ ynE □ dm

(Şarab içme, bozgunculuğa katılma uzak dur; zina kılma kara fasık olarak nitelendirilme. Bu iki huydan ıduk ıut kaçır; o da kişiye yoksulluk yolunu açar).

Ebulgazi Bahadır Han'ın "Şecere-i Türk" adlı eserinde Uygurlar konusunda Uygur hanları üzerine şu bilgiler verilmektedir:

andın soñ taú bir Uygur boldı on uyàuràa , her kim töre bolsa El Etler tĆdiler. Touuz jÿàuràa hem kim töre bolsa Kül Erkin tĆdiler. Köp yıllar töreleriniñ atlarını şundaú dĆrler erdi ve andın soñ her kim töre bolsa aña idiúut tĆdiler. Idınıñ maènAsı barça bilirsiz, yiberdi tĆmek bolur.....canı üürk òalıú ıut dĆr. Bir kişiye ayturlar kim atın veya ùonıñ ıutlı bolsun, canlı bolsun tĆmek bolur....ıdıúut yaèni barça òalıú canını yibergen turur tĆmek bolur."

Yukarıdaki metinde asıl önemli olan Uygur Hanlarının bir süre sonra ıdıúut unvanını kullanmalarının belirtilmesidir. Belirli bir süre geçip egemenlikleri genişleyerek kurumsallaşınca, bu egemenliğin kaynağının tanrısal olduğunu anlatan bir unvan kullanmaları dikkat çekicidir. Metinde bu unvanın anlamına getirilen yorum elbette doğru değildir.

"

D/"Hctmn, "Fkp" xg" pcp, nctnc" OÃunÃ o cpn, ,p" Qtvcm"
"Mextc o nct,pc" nk mkp" Vgk o ngt"

Bu gruba giren terimler Budizm ile Şamanist inanışlardan kalma, değişik dillerden Türkçeye girmiş ve Türkçeleşmiş sözcüklerdir. Bunlardan cennet, cehennem, günah, sevap, tanrı gibi kavramlar daha eski dinlerde de bulunan kavramlardır. İslamiyetle birlikte bu kavramlar az çok değişiklik göstermekle birlikte, Müslümanlıktan önce, Türkçedeki karşılıklarıyla aynen devam etmişlerdir. Bunların içinde bazıları uzun süre dilde varlıklarını sürdürdükten sonra unutulmuş yerlerini Arapça karşılıklara bırakmışlardır. Bu gruptaki terimlerden yalnızca *teñri* sözcüğü *tanrı* biçimiyle günümüzde de varlığını sürdürmüştür. Az sayıdaki bu terimlerin başlıcaları şunlardır:

3/" vğ tk: Araştırmacıların genellikle kökenini belirleyemedikleri bu sözcük, Türkçe'nin en eski metinlerinden günümüze dek yaygın olarak kullanıla gelmiştir. Eski Türkçede *allah*, *sahip*, *efendi*, *gök yüzü* anlamlarına sahip bu terim zamanla *allah* sözcüğü ile eş anlamlı bir nitelik kazanmıştır. DLT ve KB, AH'ta *allah* sözcüğü hiç geçmemekte bunun yerine *eyri* terimi kullanılmaktadır. DLT'de, *teñri* sözcüğünden türetilen *teñrigen* [(Tanrı'ya tapınan bilgin, bilgin kimse. (III. S.377, 389)] terimi de bulunmaktadır.

4/" o w{cp" (<Sansk. Punya,>buyan(EDPT, 386) > muyan) Sanskrit kökenli Türkçeleşmiş bu sözcük Uygur metinlerinde buyan biçimindedir.

Zühal Ölmez: Şecere-i Türk'e Göre Moğol Beyleri, İstanbul 2003, s. 34-35.

DLT ve KB'de *muyan* ve *muyanluú* biçimlerinde kullanılmıştır. Bu sözcük AH'ta da yer almamaktadır.

7/" **vc o w**« (<sogd. EDPT s.503) Eski Türkçe döneminden beri yaygın olarak kullanılan, *cehennem* anlamındaki bu terim Osmanlı metinlerinde de *úamu* biçimiyle kullanılmış daha sonra *cehennem* sözcüğüne yerini bırakarak unutulmuştur. Bu terim AH'de geçmemektedir.

8/" **w± o cÁl" w v o c¼"** (<Sogd. uşmaò EDPT s.257). Bu terim de Eski Türkçe metinlerde de *cennet* anlamında kullanılan bir sözcüktür. KB'de hem *uşmaò* hem de *uçmak* biçimleriyle kullanılmıştır. DLT'te yalnızca *uçmak* biçimi bulunmaktadır. AH'de bu sözcük de yer almamaktadır. Bu terim de Osmanlı metinlerinde *uçmak* biçimiyle yaygın olarak kullanılmış, daha sonra *cennet* sözcüğünün yaygınlaşmasıyla unutulmuştur.

9/" **{gm" k±mgm<** Şeytan anlamındaki bu iki sözcüğün her biri yalnız başına kullanıldıkları gibi sıkça ikileme olarak da kullanılmaktadırlar. Kökenleri konusunda kesin bir açıklama yapılamamaktadır. (bkz. EDPTs. 24, 910)

:/" **dwt¼cp0"** Buda karşılığında kullanılan bu sözcüğün Clauson Çince'den geldiğini belirtmektedir (EDPT. s. 360). G. Doerfer, sözcüğün temel anlamının Buda olduğunu, zamanla Budis hatta Maniheizt rahiplerin tümüne buròan dendiğini belirterek, kökenini Sanskrt. *bud, > Çin. *bur > Türkçe òan (efendi) sözcüğü ile birleşerek buròan biçimini aldığını belirtmektedir (TMEN, 2. 732). Kutadgu Bilig'de Buda anlamıyla yalnızca bir yerde, *Buda'nın heykeli, put* anlamıyla geçmektedir:

Evin barún örte sığıl buròanın

Anıñ ornı meşid cemaèat úılıñ (5486)

(*Evini barkını ateşe ver, putunu kır; onun yerine meşid cemaat yap.*)

:/" **mc o** Şaman anlamındaki bu sözcük DLT ve KB'de kahin, büyücü, mistik güçleriyle hastalıkları iyileştirici olarak kullanılmaktadır. Gelecekte haber verme ve çeşitli hastalıkları iyileştirme Şamanların işlevleri arasında olmakla birlikte, farklı görünümlemlerle günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Kutadgu Bilig'de geçtiği dört beyitte bu, hastalık iyileştirici işleviyle yer almaktadır:

Kerek tut otaçı kerek erse kam

Ölülike hergiz asıg úılmaz em (1065)

(*Gerek hekim tut gerekse şaman; ölümlüye ilaç asla yarar sağlamaz*). Görüldüğü gibi burada hekimin seçeneği olarak değerlendirilmektedir.

Bu suúluú ig ol bir otı yok emi

Anı emleyümez bu dünya úamı (2002)

(*Bu cimrilik tedavisi, ilacı olmayan bir hastalıktır; dünyanın Şamanları [hekimleri] toplansa tedavi edemez.*)

Úamuğ igke ot ol emi belgülüg

Ol ig emlegüci úamı belgülüg (3873)

(*Her hastalığın bir ilacı ve çaresi vardır; bu hastalığı tedavi eden kam da bulunur -Arat-*)

Seniñde turur kör bularnıñ emi

Otağıl daru birle bolğıl úamı (5244)

(*Bak, bunların ilacı sendedir; ilaçla bunları tedavi et, şamanı [hekimini] ol*). Bu üç beyitte ise ilaçla tedavi yapan bir hekim anlamındadır.

6- "vq{,p"(<Çince vcq"l p EDPT 569) Budist rahibi anlamındaki bu sözcüğün kökeni Çince'dir.

"

O Ñun Ñ o c p n , c " n k m k p " V g t k o n g t "

Aşağıda örneklerini verdiğimiz Müslümanlığa ilişkin kavramları karşılamak üzere kullanılan terimlerin tümü, Türkçe'de İslâmiyet'ten önce başka başka anlamları olan sözcüklerdir. Müslümanlıkla ilgili kavramları karşılamak üzere bir dinsel terim olarak yeni bir anlam kazanmış olmakla birlikte, bu sözcükler asıl anlamlarını da korumuşlardır. Bu terimlerin tümü, Türkçe metinlerde uzun süre kullanıldıktan sonra zamanla Arapça karşılıklarının yaygınlaşmasıyla birlikte, İslâmiyet'le birlikte edindikleri bu dinsel terim anlamlarını yitirmiş asıl anlamlarında kullanımlarını ise sürdürmüşlerdir.

3/" **wicp:** (<u-àan) *Yapabilmek, gücü yetmek, muktedir olmak*, anlamındaki u- eyleminden –gan ortaç ekiyle türetilen bu sözcük, *yapabilen, gücü yeten* anlamıyla, Arapça *úAdir* sözcüğünü karşılamaktadır.

4/" **dc{cv"** < *Eski* anlamındaki bu sözcük tanrının Arapça *úadim* (eski) kelimesinin karşılığı olarak kullanılmıştır.

5/" **k'k** Türkçede eskiden beri sahip, efendi anlamındaki bu sözcük tanrının *rabb* (sahip, efendi) sıfatı için kullanılmıştır. Karahanlı dönemi metinlerinde her iki anlamında da çok yaygın bir kullanımı vardır. Daha sonraki dönemlerde *rabb* anlamı unutulmuş, *sahip* anlamında ise ige, iye, i-e biçimlerinde kullanılmaya devam etmiştir. (bkz. EDPT. s.41). Clauson Osmanlıcadaki is sözcüğünün de bu sözcükle aynı kökenden olduğunu belirtir.

6/" **{cncxc±"** Resul, peygamber. Türkçede *elçi* anlamındaki bu sözcük Allahın elçisi anlamındaki Arapça resul (gönderilmiş) sözcüğünün karşılığı

olarak kullanılmıştır. DLT ve KB'de yaygın olan bu sözcük AH'da kullanılmamaktadır.

7/"ucx±," Asıl anlamı sözcü, elçi olan bu sözcük"nebi, peygamber anlamlarını kazanmıştır. Türkçede sözcü, *birinin sözünü ileten* anlamındaki bu sözcük, daha çok Arapçadaki *nebi* kavramının karşılığı olarak kullanılmıştır. AH'de bu sözcük de yar almamaktadır. DLT'de ucx±,'nın peygamber anlamı bulunmamaktadır. DLT'de şu bilgiler verilmektedir:

haberler, salıklar, buradan alınarak elçiye sawçı denir. Çünkü elçi birtakım haberler söyler ve yazılan şeyi eriştirir. Sawçı, güveyiler, kayınlar, dünürler arasında gelip giden, elçilik yapan kişi. Çünkü sawçı yukarıda söylendiği üzere onun sözünü buna, bunun sözünü ona anlatır. (III.154). sawçı: elçi. Bu hısım ve dünür arasında yazı ile gidip gelen kişidir (III.441).

KB'de ise sawçı sözcüğü geçtiği 16 yerde de yalnızca peygamber anlamında kullanılmış, elçi anlamıyla hiç yer almamıştır.

8/"vcrwi<"İbadet. Bilindiği gibi tap- eylemi Türkçe'de hizmet etmek, birine hizmet etmek anlamına gelir. Bu eylemden türetilen *tapuà* (hizmet), *tapuàcı* (hizmetçi) anlamındadır. İbadetin tanrıya hizmet olarak kabul edilmesi nedeniyle İslamiyetle birlikte bu sözcükler eski anlamlarını korumakla birlikte *tap-* (ibadet et-), *tapuà* (ibadet) anlamlarını kazanmışlardır. Semantik olarak aradaki fark *èibadet* sözcüğünün *èabd* (kul) kökünden türetilmesine karşılık, *tapuà* sözcüğünün hizmet etmek anlamındaki eylemden türemiş olmasıdır.

9/"±q o cÀ<" Müslüman. DLT'de Uygurlar ve diğer Müslüman olmayanların Müslümanlara çomak dediklerini belirtilmektedir, (I. s.381). Clauson sözcüğün kökenini sopa anlamındaki çomakla birleştirmekte, değişik kaynaklardaki kullanımlarını vermektedir (EDPT s. 422). KB'de yalnızca bir yerde geçmektedir:

Bu munça isinmek azu üumlımaú

Tilek iki boldı ay ersig çomaú (4701).

(Ey yiğit Müslüman, sıcakta ısınacak sığağı çekecek, soğukta üşüyeceksin; sonuçta iki dileğine ereceksin.)

:"{c|wm."{c|wmw«<" *Günah* ve *günahkâr*" anlamında kullanılan bu sözcükler, *yaz-*: *hata etmek, kusur işlemek* anlamındaki eylemden türetilmişlerdir. Türkçe'de eş adlı üç *yaz-* eylemi bulunmaktadır. Clauson bunları üç ayrı sözcük olarak şöyle sıralamaktadır: 1 *yaz-* yaymak, çözmek; 2 *yaz-* (*ya:z-*) yanılmak, hata etmek, kusur işlemek; 3 *yaz-*: yazı yazmak. (EDPT 983-984).

İslamiyet öncesi dönemde *ya:z-* eylemi *yanılmak, hata etmek*, bundan türetilen *yazuk* (suç), *yazuüluğ* (suçlu) anlamında yaygın olarak

kullanılmışlardır. İslamiyetle birlikte bu sözcüklerden {c|/ (günah işle-), yazuú (günah), yazuúluğ (günahkâr) anlamlarını da kazanmışlardır. DLT’te “ol yazuúna öküdi” o günahına pişman oldu (I.203); anuñ yazuúun ertürdi”, Onun günahından vazgeçti (I. 220); “Ot tütüsüz bolmas/ Yigit yazuúsuz bolmas”, Ateş dumansız, genç günahsız olmaz (I. 400); “Bu beg ol yazuú keçürgen”, Bu suç bağışlayan beydir.”(I. 521) kullanımları sözcüğün her iki anlamını da göstermektedir. Yazuú, yazuúluğ sözcükleri her iki anlamlarıyla, KB ve AH’ta da yaygındır.

;/"{ĂmĂp/@"{ĂmĂp/±: Secde etmek, namaz. Türkçede yükün- eylemi eğilmek, birinin önünde saygı amacıyla eğilmek anlamlarına gelir. İslamiyet’le birlikte bu eylem secde anlamını kazanmış, bundan türetilen yükünç sözcüğüne namaz anlamı verilerek yükünç yükün- kullanımını ise “teñri’ke yükünç yüküdi” Tanrı’ya namaz kıldı; “ol begke yükünç yüküdi” O beyin önünde başını eğdi (III. s. 375) açıklamasıyla hem namaz hem de birine secde etmek anlamları belirtilmiştir. DLT’de bu terimlere ilişkin ayrıca şu kullanımlar verilmektedir:

“ol yükünç Ćtdi” O namaz kıldı (I. 171); Nitekim adam namaz kıldığı zaman “er yükünç Ćtdi” derler (II 25); “úul teñri’ge yüküdi”, Kul Tanrı’ya secde etti. “Toyın Buròan’úa yüküdi”, Rahip puta secde etti. “Ol maña yüküdi”, O bana boyun eğdi (III. s. 84).

32/" cñĂ, < Salavat, dua. Türkçe’deki alúa- (öğmek, yüceltmek) eyleminden –ş ekiyle türetilen bu sözcük, İslam öncesi metinlerde de yaygındır. alúa-, alúş sözcüklerinin karşıtları úarga- ve úargış sözcükleridir. İslamiyetle birlikte dua, had ü sena anlamlarını da kazanmıştır. Zamanla bu dinsel terim niteliğini yitirerek günümüzde yalnızca bir takdir anlamındaki tezahürat biçiminin adı olmuştur. Eski metinlerdeki kullanımlarına Clauson, ayrıntılı örnekler vermiştir (EDPT s.137).

33/" Āct , "Beddua, lanet. úarga- eyleminden –ş ekiyle türetilmiştir. DLT’te úarga- lanet etmek, beddua etmek (I.284, III. 290); eyleminden türetilen úargış lanet, beddua, ilenme (I. 274, 461); úargái, lanet (II. 288); úargan- kendine lanet etmek (II. 249); úargaş- (II. 220), úargat- (II. 338) sözcükleri sıralanmıştır. EDPT’de úargış ve úarga- sözcüklerinin değişik metinlerdeki kullanımlarına ilişkin geniş örnekler verilmiştir (s.654-655).

KB’de alúş ve úargış" sözcüklerinin dua ve beddua anlamlarına aşağıdaki beyit güzel bir örnektir:

Kişi edgü atın kör alúş bulur

Atıúmış Ćsiz òlse úargış bulur (246)

(İnsan iyi bir ad yapmakla dua alır; adı kötü olarak yayılmış kişi òlse lanet edilir.)

Karahanlı dönemi metinlerinde inanca ilişkin olarak kullanılan terimler burada ele aldıklarımızdan ibaret değildir. Bu metinlerde genel bir yaklaşım olan İslamiyet'le ilgili kavramların olabildiğince Türkçe sözcüklerle karşılama çabası, daha sonraki dönemin eserlerinde de görülmektedir. Ancak bu Türkçe terimlerin yerini zamanla Arapça karşılıkların aldığı da bilinen bir gerçektir. Karahanlı dönemine ait üç önemli eserde geçen İslamiyet'e ilişkin Arapça terimlerin sayısı Divânü Lügâti't-Türk ve Kutadgu Bilig'de oldukça düşükken daha sonraki tarihlerde yazılmış Atebetü'l-Hakayık'ta bu sayı oldukça yükselmiştir. Zamanla Arapça terimleri tercih etme eğilimi, yazılış tarihlerine paralel olarak bu eserlerde de görülmektedir.

MC [PCMŸC"xg"MKUCNVOCNCT"

AH= Reşit Rahmeti Arat: Atebetü'l-Hakayık, Türk Dil Kurumu, 1951.

DLT= Besim Atalay: Divânü Lügat-it-Türk Tercümesi, I.-IV, Türk Dil Kurumu 1939-1941.

EDPT= Sir Gerard Clauson: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Central Turkish, Oxford, 1972.

KB= Reşit Rahmeti Arat: Kutdagu Bilig, I. Metin, Türk Dil Kurumu 1947; II. Tercüme, Türk Tarih Kurumu, 1957; İndeks (Yayıma Hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman. F. Sertkaya, Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1979.